

**Η Δράμα μέσα από τα εναπομείναντα θρησκευτικά κτίσματα της οθωμανικής περιόδου.
Ένα παράδειγμα πρόσληψης και προβολής της τοπικής ιστορίας μέσω της
εκπαιδευτικής πράξης**

**Drama through the Remaining Religious Buildings of the Ottoman Period. An Example
of Inatake and Exposure of the Local History through the Teaching Practice**

Βασίλης Μεσσής, 2^ο Γυμνάσιο Δράμας, Φιλολόγος – Δρ. Βυζαντινής Αρχαιολογίας, vasmessis@gmail.com

Vasilis Messis, Secondary Education Teacher – Dr. of Byzantine Archeology, vasmessis@gmail.com

Abstract: Drama is one of the cities in Northern Greece that are fortunate to preserve –albeit fragmentary- several buildings, both religious and secular (private and public as well), from the Ottoman period of its history. In this article, in the first place, there is a very brief view of the history of the city during the Ottoman period, and then, after running specific objectives and target, there is an attempt –with reference to the religious buildings of the period- to connect the local history to the teaching practice. Therein, a specific methodological approach is posited, focusing on the in person intake (visits to the religious buildings of the period), and reflected in the classroom through targeted worksheets. We should mention that in this article there is a secondary attempt, where appropriate, to briefly expose the epistemology related to the intake of local history, as well as the method and the tools of engagement through the teaching practice.

Key words: local history, architecture, Ottoman Period, Drama, teaching

Περίληψη: Η Δράμα είναι από τις βορειοελλαδικές πόλεις που έχει την τύχη να διασώζει – έστω και αποσπασματικά– αρκετά κτίσματα, θρησκευτικά, και κοσμικά (ιδιωτικά αλλά και δημόσιας αναφοράς) από την οθωμανική περίοδο της ιστορίας της. Στο παρόν άρθρο επιχειρείται καταρχάς μια συντομότερη προβολή της ιστορίας της πόλης κατά την οθωμανική περίοδο, και ακολούθως, αφού προβάλλονται συγκεκριμένοι στόχοι και στόχευση, γίνεται προσπάθεια –με αναφορά στα θρησκευτικά κτήρια της περιόδου– να συνδεθεί η τοπική ιστορία της πόλης με την διδακτική πράξη. Επ’ αυτού προτείνεται μια συγκεκριμένη μεθοδολογική προσέγγιση, που εστιάζεται στη διά ζώσης πρόσληψη (επίσκεψη στα θρησκευτικά κτήρια της περιόδου) και αποτυπώνεται στην τάξη μέσω στοχευμένων φύλλων

εργασίας. Στο άρθρο να σημειωθεί ότι αποτολμάται δευτερευόντως, και όπου κρίνεται σκόπιμο, μια ακροθιγής προβολή της επιστημολογίας της σχετικής με την τοπική ιστορία, καθώς και με τη μέθοδο και τα εργαλεία πρόσληψής της τοπικής ιστορίας μέσα από τη διδακτική πράξη.

Λέξεις κλειδιά: τοπική ιστορία, αρχιτεκτονική, οθωμανική περίοδος, Δράμα, διδασκαλία

Εισαγωγή

Τα διασωθέντα κτίσματα της οθωμανικής Δράμας αποτελούν την αφετηρία της προσέγγισής μας, για την πρόσληψη, τη γνώση και την κατανόηση της περιόδου αυτής της ιστορίας της πόλης. Από τα κτίσματα/επιβιώματα αυτά, άλλα εκ των οποίων είναι κοσμικά και άλλα θρησκευτικά, παρακάμπτουμε στην παρούσα δοκιμή μας τα κοσμικά κτήρια (δημόσια και ιδιωτικά) και επικεντρώνουμε –για «διδασκικούς» λόγους που αναλύονται στο υποκεφάλαιο της *Στόχευσης*– το ενδιαφέρον μας στα θρησκευτικά κτίσματα και κυρίως στο πώς, υπό ποιες προϋποθέσεις και μέθοδο, θα μπορούσαμε να μεταφέρουμε τα «μαθήματα» από τα κτήρια αυτά στους μαθητές μας, παρέχοντάς τους πληροφορίες και κυρίως προβληματισμό (τροφή για σκέψη) υπό μορφή τόσο «στατικής» όσο και «εν κινήσει» διδασκαλίας, πριν τους ζητήσουμε να κάνουν το επόμενο βήμα (αφομοίωση και προβολή/διάχυση της γνώσης).

Θα επισκεφτούμε (εν κινήσει διδασκαλία) τα τέσσερα εναπομείντα οθωμανικά τεμένη (τζαμιά, κατά το συνηθέστερον), της πόλης καθώς και το μοναδικό διατηρημένο ορθόδοξο μεταβυζαντινό ναό της. Θα τα γνωρίσουμε και μέσα από αυτά και την ιστορία τους θα δώσουμε μορφή σε φύλλα εργασίας (στατική διδασκαλία), που φιλοδοξούν να βοηθήσουν τους μαθητές στο να γνωρίσουν τον κρυμμένο «αλλόθρησκο» θησαυρό της πόλης και να αντιληφθούν τη σημασία διατήρησης και προβολής του. Γνωρίζουμε, βεβαίως, εκ των προτέρων ότι όσα θα υποστηρίξουμε και θα προτείνουμε δεν προβάλλονται ως παγιωμένη γνώση, καθώς θα μπορούσαν μάλιστα να υπάρχουν αντιρρήσεις όχι μόνο όσον αφορά τον τρόπο προσέγγισης αλλά και αυτό καθεαυτό το περιεχόμενο (τα κτίσματα και την ανάγκη διατήρησής τους). Όσα θα υποστηρίξουμε είναι απλώς μια προσπάθεια, μια δοκιμή, που επ' ουδενί δεν μπορεί βέβαια να εξαντλήσει ή να κλείσει, στα πλαίσια της παρούσας δημοσίευσης, τον προβληματισμό για την τοπική ιστορία, τη διδασκαλία και την πρόσληψή της από τους μαθητές (για το «δύσκολο του πράγματος» της τοπικής ιστορίας βλ. ενδεικτικά Ρεπούση, 2000).

1. Η Οθωμανική Δράμα

Η Δράμα καταλήφθηκε από τους Οθωμανούς το 1383 (Γεωργιάδης, 2012), πριν δηλαδή την πτώση της πρωτεύουσας πόλης, της Κωνσταντινούπολης, και απελευθερώθηκε το 1913, όπως και η υπόλοιπη Μακεδονία, ογδόντα χρόνια περίπου μετά τη δημιουργία του Ελληνικού Κράτους. Στα πεντακόσια και πλέον χρόνια της οθωμανικής κατάκτησης, και παρά τους

γενικά μακρόσυρτους και βραδείς ρυθμούς που χαρακτηρίζουν την *raha ottomana*, η Δράμα διήνησε την απόσταση από την παρακμή στην ακμή και τούμπαλιν, την απόσταση από ένα μικρό τουρκοχώρι σε πρωτεύουσα σαντζακιού (μεγάλης διοικητικής ενότητας), καθώς και άλλες διαδρομές με εντυπωσιακά άκρα άωτα.

Τα στοιχεία για την πρώτη περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας στη Δράμα είναι μάλλον πενιχρά. Κάποια στοιχεία παρέχουν τα κατάστιχα φορολογικών απογραφών (*tahrir defterleri*) του 15^{ου} και 16^{ου} αιώνα, οι Συνοδικοί Τόμοι, οι Επισκοπικοί Κατάλογοι, καθώς και τα Acta του Αγίου Όρους, που πληροφορούν ότι τον 15^ο αιώνα η Δράμα λειτουργούσε ως κέντρο βιλαετίου, μεγάλης σχετικά δηλαδή διοικητικής περιφέρειας, καταλαμβάνοντας μέρος των σημερινών νομών Δράμας και Καβάλας (Μουστάκας, 2013).

Αρχικά, αμέσως μετά την οθωμανική κατάκτηση, ο πληθυσμός της πόλης μειώθηκε, όπως συνέβη και στις περισσότερες νεοκατακτηθείσες περιοχές του ελλαδικού χώρου, αλλά ήδη από το 16^ο αιώνα το βιλαέτι της Δράμας υπερδιπλασιάζει τον πληθυσμό του, στον οποίο κυρίαρχο είναι από το 16^ο αιώνα και έπειτα το μουσουλμανικό στοιχείο (Μουστάκας, 2013), λόγω κυρίως των εξισλαμισμών και της εγκατάστασης Γιουρούκων εποίκων. Η υπεροχή του μουσουλμανικού στοιχείου διατηρήθηκε μέχρι τον 20^ο αιώνα και την απελευθέρωση της πόλης (Πασχαλίδης, 1992).

Από το 17^ο αιώνα και εξής οι πληροφορίες για τη Δράμα και την περιοχή της αυξάνονται και προέρχονται κυρίως από περιηγητικά κείμενα. Το 1667 επισκέφτηκε τη Δράμα ο τούρκος περιηγητής Εβλιγιά Τσελεμπί (Εμμανουηλίδης, 1981) και εκτός από μια ειδυλλιακή περιγραφή της, οριοθέτησε κατά κάποιον τρόπο την τότε πόλη με τις συνοικίες της και έδωσε πληροφορίες για την επέκτασή της και εκτός των τειχών της βυζαντινής πόλης, με επτά μαχαλάδες (συνοικίες), που αποτελούσαν το Βαρόσι. Ανέφερε ακόμη ότι υπήρχαν 12 τζαμιά, κατονομάζοντας μερικά από αυτά, και επίσης μεντρεσέδες (μουσουλμανικά ιεροσπουδαστήρια), τεκέδες (ευκτήριοι οίκοι δερβίσηδων), λουτρά, χάνια (πανδοχεία). Στους επόμενους, αιώνες, 18^ο και 19^ο, επισκέφτηκαν την πόλη οι Paul Lukas, Esprit-Marie Cousinéry, Benjamin Barker, οι οποίοι αναφέρθηκαν κυρίως στον πληθυσμό της κατά τον χρόνο επίσκεψής τους (Kamsalova, Garabedian, 2013).

Γενικά, τόσο ο 18^{ος} αιώνας όσο και οι αρχές του 19^{ου} είναι εποχή ακμής και ανάπτυξης της πόλης –αναμφίβολα και λόγω του γεγονότος ότι στην περιοχή της Δράμας παραγόταν εξαιρετικής ποιότητας ρύζι– και η Δράμα έγινε πρωτεύουσα σαντζακιού που περιλάμβανε στην ευρεία του έκταση τους σημερινούς νομούς Δράμας, Καβάλας, Ξάνθης και Ροδόπης (Αϊβάζογλου-Δόβα, 2002). Ο περιορισμός όμως στην καλλιέργεια και την παραγωγή ρυζιού από τις αρχές του 19^{ου} αιώνα οδήγησε την πόλη σε παρακμή, που με γρήγορους ρυθμούς τη μετέβαλε σε ένα «μικρό άθλιο χωριό» (Τρακοσοπούλου-Τζήμου, 1992). Η πόλη άρχισε να ανακάμπτει από το τρίτο τέταρτο του 19^{ου} αιώνα, με αιχμή του δόρατος την καλλιέργεια του καπνού. Η οικονομική ακμή λόγω των κερδών από την παραγωγή, επεξεργασία και εμπορία του καπνού συνοδεύτηκε και από τη δημογραφική ακμή, με πλήθος κόσμου να επιλέγει τη Δράμα ως τόπο εγκατάστασης και δραστηριοποίησης. Να αναφέρουμε ξεχωριστά την – ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα για την τοπική ιστορία εν γένει και ειδικότερα για το θέμα της

μετακίνησης πληθυσμών εντός των χωρικών και χρονικών ορίων της οθωμανικής αυτοκρατορίας– περίπτωση ενός μικρού ορεινού οικισμού της Ηπείρου, στις πλαγιές του Σμόλικα, του χωριού Πάδες Κονίτσης, οι περισσότεροι εκ των κατοίκων του οποίου μετανάστευσαν στην Ανατολική Μακεδονία και κυρίως στη Δράμα, όπου, από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα, δημιούργησαν πραγματική παρούκιά με ισχυρότατη παρουσία στη ζωή της πόλης (Κασμερίδης, 2013). Η ανάπτυξη και ευημερία της πόλης στο β' μισό του 19^{ου} αιώνα συνοδεύτηκε από τη δημιουργία μιας υποτυπώδους έστω αστικής τάξης, που έπρεπε μέσω και των κατοικιών της να επιδείξει τον πλούτο της (Αϊβάζογλου-Δόβα, 2002).

Όσον αφορά τώρα την μεγάλη ιστορία (σε αντιδιαστολή με την τοπική), η τελευταία περίοδος της οθωμανικής κυριαρχίας, όταν άρχισε να διαφαίνεται η αποχώρηση των Τούρκων από τη Μακεδονία, σημαδεύτηκε (μετά το 1890 και έως το 1908) από τον ακήρυχτο πόλεμο μεταξύ ελλήνων/πατριαρχικών και βουλγάρων/εξαρχικών για τη διαδοχή στην περιοχή. Η βραχύβια περίοδος κατά την οποία οι Οθωμανοί, μετά το κίνημα των Νεοτούρκων (1908), προσπάθησαν να εξωραΐσουν την πόλη σταμάτησε το 1913, με την πρώτη απελευθέρωση της Δράμας, που έθεσε τέλος στην οθωμανική κυριαρχία και όρισε την απαρχή της νεότερης ιστορίας της πόλης.

Κλείνοντας το ακροθιγές σχεδιάγραμμα της οθωμανικής περιόδου στη Δράμα να σημειώσουμε την παρήγορη διαπίστωση ότι η σχετική με τη συγκεκριμένη περίοδο της ιστορίας της Δράμας βιβλιογραφία (Παρχαρίδου, 2002) έχει εμπλουτιστεί ιδιαιτέρως κατά τα τελευταία χρόνια. Πραγματικό θησαυρό αποτελούν τα πρακτικά των πέντε Συναντήσεων – και της 6^{ης} υπό έκδοση– για την Ιστορία και τον Πολιτισμό της Δράμας και της περιοχής της, που πραγματοποιήθηκαν στη Δράμα, αρχής γενομένης από το 1989.

2. Η πρόσληψη και προβολή της τοπικής ιστορίας [της Δράμας] μέσω της διδακτικής πράξης

2. α Στόχευση-αντικείμενο

Όπως σημειώσαμε και στην εισαγωγή, το αντικείμενο στο οποίο θα εστιάσουμε ή, με άλλα λόγια, το κεντρικό ερώτημα (η ουσιαστική «υπόθεσης εργασίας»), αφορά στα θρησκευτικά κτίσματα της οθωμανικής περιόδου της πόλης (Μεσσής, 2013). Θα ήταν πολύ ευκολότερο η επικέντρωση να γίνει στα κοσμικά κτήρια της περιόδου, που και πολύ περισσότερα είναι και ίσως πολύ πιο εύκολα θα μπορούσε να προγραμματιστεί επίσκεψη σε κάποια από αυτά. Σε αυτήν την περίπτωση όμως το μάθημα και η στόχευση της διδασκαλίας θα εξασθενούσε σημαντικά, καθώς οι μαθητές θα είχαν να «αναμετρηθούν» με μian τρόπο τινά προγονική, ξεκάθαρα εθνική, ιστορία. Αντιθέτως, η επίσκεψη στα θρησκευτικά κτίσματα, η πλειονότητα των οποίων αφορούν τη μουσουλμανική θρησκεία, θα τους αναγκάσει να αναμετρηθούν, με τον «άλλο» (φορέας πολιτισμού), το «άλλο» (πολιτισμός) και το άλλοτε (Κόκκινος, 1998), οπότε το στοίχημα και η προσπάθεια της κατανόησης, της αποδοχής, της αντίληψης του χθες,

με τις άγνωστες, κρυφές, καλυμμένες ιστορίες του, καθίστανται πολύ πιο δύσκολα και πιο εικονοκλαστικά, έχοντας βέβαια στο νου και τα κελύφη βεβαιότητας και ασφάλειας που μας ορίζει συχνά η εθνική ιστορία και μέσω αυτής και η τοπική.

2. β Στόχοι

Το θέμα το σχετικό με την τοπική ιστορία που μας απασχολεί και ο τρόπος διδασκαλίας που προτείνουμε θα μπορούσαν επί του παρόντος να βρουν εφαρμογή στην τάξη στα σχετικά με την Τοπική Ιστορία κεφάλαια της ιστορίας της Γ΄ Γυμνασίου, στο μάθημα του project (ερευνητική εργασία) (Ασωνίτης & Παππάς, 2006) και, συγκεκριμένα, σε θέματα που αφορούν την τοπική ιστορία και το δομημένο περιβάλλον ή σε θέματα διεπιστημονικά, όπου μπορούν να εμπλακούν και να συνεργαστούν και άλλες επιστήμες (Αγγελάκος, 2003), όπως, επί παραδείγματι, η Κοινωνιολογία, η Πολιτική Οικονομία, η Θεολογία. Τέλος, θα μπορούσαν να φανούν χρήσιμα στα της Ιστορίας της Γ΄ Λυκείου, κυρίως στο κεφάλαιο το σχετικό με το προσφυγικό ζήτημα. Το συγκεκριμένο σχέδιο μαθήματος που προτείνουμε απευθύνεται και είναι προσανατολισμένο κυρίως στους μαθητές της Γ΄ Γυμνασίου.

Ως στόχους ευρύτερους και πιο φιλόδοξους προβάλλουμε το να αντιληφθούν οι μαθητές μας

- ότι το τώρα το δικό τους, το σήμερα το δικό τους, δεν μπορεί να σβήσει πάντα τα παρελθόντα και δεν καλύπτει πάντα τα μέλλοντα
- ότι η δική τους με άλλα λόγια ζωή δε συνοψίζει όλη την ιστορία · να αντιληφθούν –με απλά λόγια– ότι εδώ (στη Δράμα) πριν από εκατό χρόνια κατοικούσε ένας άλλος κόσμος, που δημιούργησε, «ποίησε», έναν άλλο πολιτισμό και είμαστε τυχεροί που κάποια λίγα από τα «ποιήματα» του πολιτισμού αυτού επιζούν –όπως επιζούν– και σήμερα.

Θα ζητήσουμε από τους μαθητές μας να τοποθετηθούν απέναντι σε αυτά : τον άλλο πολιτισμό και τα επιβιώματά του (Ασωνίτης & Παππάς, 2006; Τζεδόπουλος κ.ά., 2014). Η επίτευξη ή έστω η προσέγγιση του παραπάνω στόχου θα επέτρεπε ή θα προέτρεπε τους μαθητές να αντιληφθούν εκτός των άλλων τη γνώση και κατανόηση της ιστορίας ως κατάκτηση μέσω του κριτικού πνεύματος (Κόκκινος, 1998).

Ως επιμέρους στόχους ορίζουμε :

1. να μπορούν να βλέπουν οι μαθητές μας, να αντιλαμβάνονται, να εκτιμούν και να αγαπούν τα εμπράγματα στοιχεία, τα κτίσματα δηλαδή, παρελθόντων πολιτισμών
2. να γνωρίζουν, με άλλα λόγια, γιατί πρέπει να διατηρηθούν, γιατί πρέπει να τα φροντίζουμε (Κολοβελώνη, 2014).
3. να καταφέρουμε την χρήσιμη εμπλοκή των νέων τεχνολογιών (Γκίκα, 2011; Βακαλούδη, 2011) στο μάθημα της ιστορίας και στην ιστορία εν γένει, και να εκμεταλλευτούμε τις δυνατότητες που αυτές παρέχουν, καθώς θα ζητήσουμε από τους μαθητές τη συμβολή τους στη διάχυση της σχετικής –της προερχόμενης από τη διδασκαλία του μαθήματος– πληροφορίας και γνώσης.

Βεβαίως, κλείνοντας τα της στοχοθεσίας, να σημειώσουμε ως ενδιαφέροντα και ελκυστικό στόχο το να γίνει το σχέδιο μαθήματος που θα αναπτύξουμε μάθημα και για πολλούς από εμάς εκτός από τους μαθητές · μάθημα διαρκές που θα αφορά κυρίως τον τρόπο αντίληψης της ιστορίας μέσα από τα ίδια τα αποτυπώματά της, καθώς και την ανεκτικότητα και τη συμπάθεια στον πολιτισμό του άλλου (όπου άλλος ο αλλοεθνής ή ο δικός μας πρόγονος), την ευθυκρισία σχετικά με το αντιλαμβάνεσθαι την πολιτιστική κληρονομιά και, τέλος, την ευαισθησία και την αγάπη απέναντι στον κληρονομημένο, δομημένο χώρο· να συμβάλει δηλαδή στο μέτρο του δυνατού και η εργασία αυτή στον ελκυστικό και ακριβό στόχο της αποδοχής, της κατανόησης και της γνώσης του αντικειμένου (ιστορία) από τον εκπαιδευτικό, πριν κληθεί ο ίδιος να γίνει, ως δάσκαλος, εμπνευστής σχετικής γνώσης, παιδείας και καλλιέργειας.

2. γ Μεθόδευση (Μέθοδος. Ενέργειες. Εργαλεία)

i. Μέθοδος : Κατευθυνόμενη διδασκαλία / Διευρευνητική μάθηση / Ανάπτυξη κριτικής και δημιουργικής σκέψης / Ομαδοσυνεργατική μέθοδος (Κακανά, 2008).

ii. Ενέργειες :

α) Συνεννόηση με τους εφημέριους των ναών Αγίου Νικολάου/Εσκή Τζαμί, Αγίας Τριάδας/Κουρσούμ Τζαμί και Παλαιάς Μητρόπολης μερικές τουλάχιστον μέρες πριν την επίσκεψη. β) Συνεννόηση με το Δήμο Δράμας για να επιτραπεί η είσοδος στο Αράπ Τζαμί (κλειστό/καθεστώς εργοταξίου).

iii. Εργαλεία : Οι μαθητές αλλά και οι διδάσκοντες θα πρέπει να έχουν μαζί τους, κατά την επίσκεψη, ντοσιέ, ή τετράδιο, στυλό, μολύβι, φωτογραφική μηχανή –μία για κάθε ομάδα– και σύνεργα σχεδίασης, απαραίτητα για τις εργασίες in situ (την ώρα της επίσκεψης) και in classe.

2. δ Πλάνο διδασκαλίας

Στάδιο 1^ο : Ενημέρωση / Προϊδεασμός εντός τάξης (ενδεικτικά 1 ώρα). Στο στάδιο αυτό, ως αφορμή για να προκληθεί το ενδιαφέρον των μαθητών θα παρουσιαστεί ένα power point, με διαφάνειες (εικόνες με κτίσματα, προσωπικότητες, τοπόσημα, χάρτες), οι πρώτες εκ των οποίων θα αφορούν την μεγάλη, τη γενική ιστορία της Ελλάδας, και οι επόμενες την ιστορία της Δράμας, με προφανή στόχο να φανεί η συγγένεια –αλλά και οι όποιες διαφορές– της μεγάλης με την τοπική ιστορία. Η παρουσίαση θα συνοδεύεται από ερωτήσεις που σκοπό θα έχουν να διερευνήσουν την προϋπάρχουσα, σχετική με το θέμα, γνώση των μαθητών και να τους εμπλέξουν στη διαδικασία της διερευνητικής μάθησης. Ακολούθως, θα τους παρασχεθούν πληροφορίες σχετικές με τη διδακτική πορεία που θα ακολουθηθεί και με τους διδακτικούς στόχους. Τέλος, το πρώτο στάδιο θα ολοκληρωθεί με

το χωρισμό των μαθητών σε ομάδες και τον καθορισμό των ρόλων των μελών της κάθε ομάδας.

Στάδιο 2^ο : Περίπατος/Μάθημα στην πόλη (ενδεικτικά 3-4 ώρες)

Στάδιο 3^ο : Απαντήσεις σε γραπτά ερωτήματα σε φύλλα εργασίας εντός τάξης (ενδεικτικά 2 ώρες)

Στάδιο 4^ο : Γραπτή μορφή – Διάχυση πληροφορίας/γνώσης μέσω κυρίως των δυνατοτήτων των ΤΠΕ (Μαυροσκούφης, 2004, και Τζεδόπουλος κ.ά., 2014).

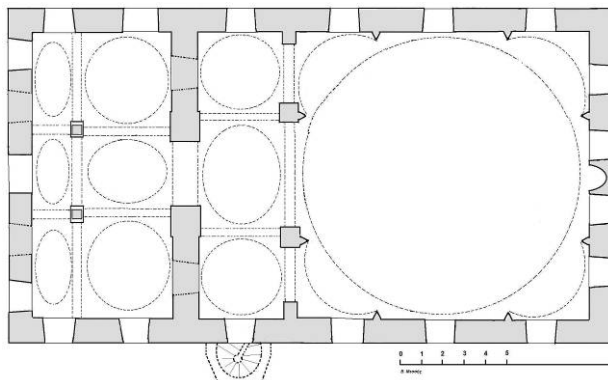
Θα αποφύγουμε στην παρούσα δημοσίευση να δώσουμε κατευθύνσεις/οδηγίες όσον αφορά το 1^ο και το 4^ο στάδιο, καθώς σε αυτά το «πνεύμα ελευθερίας» ίσως είναι εντονότερο και ακόμη πιο επιθυμητό και μπορεί να κατευθύνει, έξω από όρια και διδακτικά καλούπια, δημιουργικά διδάσκοντες και διδασκόμενους, και θα επικεντρωθούμε στο 2^ο και το 3^ο στάδιο.

3. Υλοποίηση του δεύτερου (2^{ου}) σταδίου (της εν κινήσει / δια ζώσης διδασκαλίας)

Για την υλοποίηση του δεύτερου σταδίου συγκεντρωνόμαστε στην Πλατεία Ελευθερίας, την κεντρική πλατεία της πόλης, στο ΝΔ άκρο της οποίας βρίσκεται ο Άγιος Νικόλαος, το πρώην οθωμανικό τέμενος Εσχί Τζαμί.

Εικόνα 1 – Άγιος Νικόλαος/Εσχί Τζαμί (Πηγή : Αρχείο Β. Μεσσή)

Εικόνα 2 – Άγιος Νικόλαος/Εσχί Τζαμί. Αρχική κάτοψη (Πηγή : Αρχείο Β. Μεσσή)

Το κτίσμα ίσως να είναι το παλαιότερο οθωμανικό τέμενος στη Βαλκανική (Lowry, 2010). Ο τούρκος περιηγητής Εβλιγιά Τσελεμπί που επισκέφτηκε την Δράμα το 1667 πληροφορεί για την ύπαρξη στην πόλη τεμένους με την ονομασία Εσκή Τζαμί, παλιό τζαμί δηλαδή, δίνοντάς μας έμμεσα ως *terminus ante quem* (= όριο πριν το οποίο) για την κατασκευή του κτίσματος το έτος της επίσκεψής του. Η περιγραφή της θέσης του τεμένους, που παραθέτει, δεν αφήνει αμφιβολίες για την ταύτιση του σημερινού ναού του Αγίου Νικολάου με το Εσκή Τζαμί. Οι διαθέσιμες ιστορικές πηγές (Lowry, 2010) οδηγούν στη χρονολόγηση του τεμένους είτε στα χρόνια του σουλτάνου Βαγιαζίτ του Β' (1520-1566) είτε ακόμη παλαιότερα –που φαίνεται και πιθανότερο, εστιάζοντας στη γλώσσα της αρχιτεκτονικής (Μεσσής, 2013)– στην περίοδο του σουλτάνου Βαγιαζίτ του Α' (1389-1402).

Το κτίσμα το έφεραν πιο κοντά σε χριστιανικό ναό οι καθαιρέσεις και οι προσθήκες (Κάζης, 2013) που συντελέστηκαν κυρίως κατά τα τελευταία τριάντα χρόνια, με αιχμή του καταστροφικού δόρατος την περίοδο της Επταετίας (1967-1974). Η διαπίστωση αυτή είναι χρήσιμη για να αντιληφθούμε πώς αντιμετωπίστηκαν και πώς αντιμετωπίζονται εν γένει κομμάτια του πολιτιστικού θησαυρού από ανελεύθερα καθεστώτα.

Θα ρωτήσουμε τους μαθητές κατά την παρατήρηση του σημερινού ναού τι είναι αυτό (αρχιτεκτονικά στοιχεία) που θα έκανε το κτίσμα τζαμί και τι είναι αυτό που το κάνει σήμερα εκκλησία (1^η Ερώτηση). Ένας μιναρές επί παραδείγματι θα το έκανε τζαμί. Μιναρές δεν υπάρχει, καθώς καθαιρέθηκε από τους Βούλγαρους το διάστημα 1916-1918, στην διάρκεια του Α' Παγκοσμίου Πολέμου, όταν οι γείτονές μας κατείχαν την πόλη (Ομάδες περιβαλλοντικής εκπαίδευσης, 2001). Οι μολύβδινες καλύψεις επίσης κάνουν το κτίσμα τζαμί, μιας και είναι πολύ συνηθισμένες σε οθωμανικά τεμένη. Το σχήμα του επίσης το κάνει τζαμί. Θα πουν οι μαθητές ότι αυτό το σχήμα (κυβικός όγκος) δε συνηθίζεται, δεν το έχουν προσέξει σε χριστιανικούς ναούς. Από την άλλη εκκλησία το κάνουν προσθήκες της επταετίας, όπως οι κόγχες του ιερού και η διώροφη εξωτερική στοά με τα δύο κωδωνοστάσια στη δυτική πλευρά του κτίσματος. Ο τοιχογραφικός διάκοσμος, τέλος, που φιλοτεχνήθηκε το 1991, είναι καθαρά χριστιανικός. Θα τους αναφέρουμε ότι διάκοσμο έχουν και οι μουσουλμανικοί ναοί, αλλά ανεικονικό, χωρίς δηλαδή ανθρώπινες μορφές (Δημητρούκας & Ιωάννου, 2010).

Για την ιστορία του ναού είναι χρήσιμο να γνωρίζουμε ότι μετά την απελευθέρωση της πόλης και τη Συνθήκη της Λωζάνης (1923), που έδωσε τους μουσουλμάνους και έφερε στη Δράμα πλήθος ελλήνων προσφύγων –πρώτη πανελλαδικά η περιοχή σε ποσοστό υποδοχής προσφύγων–, άρχισε ένας «πόλεμος» στην τοπική κοινωνία, μεταξύ δημοτικών αρχών και εκκλησίας, σχετικά με τη μελλοντική χρήση του κτίσματος. Οι αρχές το ήθελαν χώρο εμπορικό ή θεατρικό, ενώ η εκκλησία ναό (Ομάδες περιβαλλοντικής εκπαίδευσης, 2001). επικράτησε η Εκκλησία και το Εσκή Τζαμί μετατράπηκε μετά το 1924 στο ναό του Αγίου Νικολάου και έκτοτε λειτουργεί ως χριστιανικός ναός, αφού όμως πρώτα απειλήθηκε το 1927 με κατεδάφιση (ή στρίμωγμα), που θα αποδέσμευε τον απαραίτητο χώρο για την ανέγερση του κτηρίου της Εθνικής Τράπεζας, όπως είχε προταθεί (Θεοδωρίδου-Σωτηρίου, 2013).

Τελικά για να πραγματοποιηθεί το 1929 η ανέγερση της τράπεζας την πλήρωσε ένα άλλο τζαμί στο κέντρο της πόλης, το Μολλά Τζαμί.

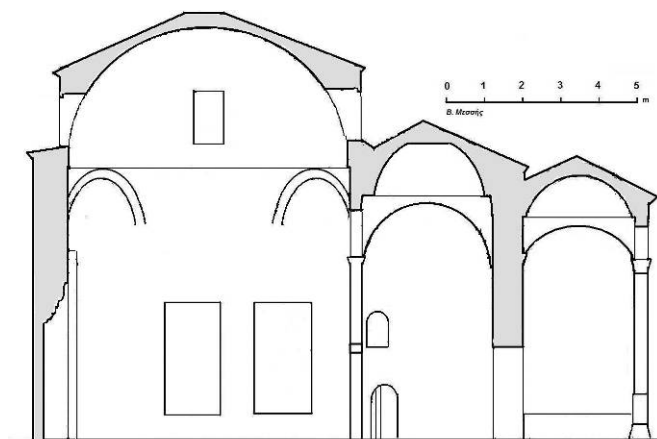
Η «εξωραϊστική» διάθεση των εκκλησιαστικών και πολιτικών αρχών κατά τις δεκαετίες 1960 και 1970, συγχρόνως με την πρόθεσή τους να αποσβεστούν τα όποια ίχνη της αρχικής χρήσης του κτίσματος, ήταν οι λόγοι που επέφεραν τις περισσότερες αλλαγές, οδήγησαν σε αρκετές και σημαντικές μετατροπές, και συσκότισαν τη δυνατότητά μας να αντιληφθούμε άμεσα το χώρο που καταλάμβανε το αρχικό κτίσμα και τις διαστάσεις του. Εκτός από τις προσθήκες/μετατροπές που ήδη αναφέραμε, να σημειώσουμε ότι το 1970 προγραμματιώθηκαν και άλλες, μορφολογικές περισσότερο, αλλαγές, όπως το τσιμέντωμα των εξωτερικών γωνιών, το εξωτερικό σοβάντισμα, ο εντοιχισμός των παραθύρων της νότιας πλευράς, και η μετατροπή των απολήξεων των εναπομεινάντων στο κτίσμα παραθύρων από οξυκόρυφες σε ημικυκλικές.

Ο Άγιος Νικόλαος θα μπορούσε να αποτελέσει τοπόσημο της πόλης και να προβάλλει την ιστορία της και εκτός των στενών της ορίων, αν δεχτούμε βέβαια εκ των προτέρων ότι δεν τοποθετούμαστε εν γένει φοβικά απέναντι στην ιστορία, δε διαλέγουμε και δεν αποκρύπτουμε ιστορία, όπως επιχειρήθηκε στο παρελθόν. Πρέπει να δούμε και αυτό το κτίσμα σαν δικό μας πολιτισμό. Πριν μεταφέρουμε πάντως στους μαθητές μας το δεοντολογικό λογύδριο των τεσσάρων παραπάνω σειρών –περί δικής μας ιστορίας και προβολής της– ανιχνεύουμε in situ την ικανότητα πρόσληψης, τη διάθεση, το σφιγμό των μαθητών μας και προσπαθούμε να τους ενσπείρουμε την επιθυμία διασύνδεσης του κτίσματος με την ιστορία της πόλης και της διάχυσης της πληροφορίας μέσω των νέων τεχνολογιών. Μπορούν και θέλουν οι μαθητές (2^η Ερώτηση) να βοηθήσουν στη διάχυση της πληροφορίας/γνώσης και προβολής του κτίσματος;

Συνεχίζουμε την περιήγηση, ανηφορίζοντας την οδό Λαμπριανίδου –κεντρική οδό της πόλης– και πριν την πλατεία των Δικαστηρίων, συναντούμε το **Αράπ τζαμί**, στο μέσο κλειστής περιφραξής. Θα πρέπει να συννενοηθούμε με τον Δήμο Δράμας, για να μας ανοίξει κάποιος υπάλληλός του. Το πιθανότερο πάντως είναι να μας απαντήσουν αρνητικά, καθώς το κτίσμα τυπικά τουλάχιστον είναι εργοτάξιο.

Εικόνα 3. Αράπ Τζαμί. Λήψη από ΒΑ (Πηγή : Αρχείο Β. Μεσσή)

Εικόνα 4 – Αράπ Τζαμί. Τομή κατά μήκος (Πηγή : Αρχείο Β. Μασσή)

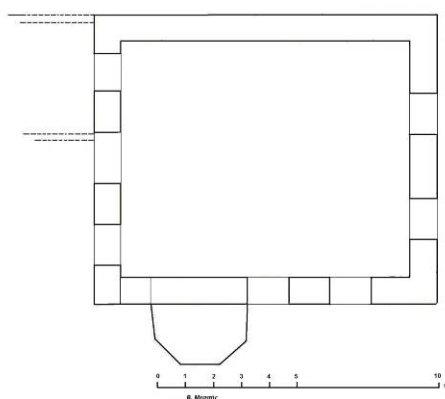
Το τέμενος φέρει εσωτερικά και εξωτερικά στηρίγματα και χωρίζεται –όπως αρχικά και το Εσκή Τζαμί– σε τρία τμήματα: στον κυρίως χώρο, στην εσωτερική στοά με τον υπερκείμενό της όροφο, και στην τριμερή εξωτερική στοά στα δυτικά. Χρονολογείται στο β' μισό του 19^{ου} αιώνα και έχει ελάχιστες αλλοιώσεις της αρχικής του μορφής, που αφορούν την καθαίρεση του μιναρέ και την καταστροφή του ορόφου της εσωτερικής στοάς (Αγγελούδη, 2006). Μετά την Απελευθέρωση, και συγκεκριμένα το 1922, το κτίσμα αγοράστηκε από ιδιώτες και στέγασε για κάποια χρόνια το Ωδείο της πόλης, ενώ πριν τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο λειτούργησε ως αποθήκη ξυλείας (Προκοπίου, 1988). Προ τριακονταπενταετίας πέρασε στην δικαιοδοσία του Δήμου, χαρακτηρίστηκε ως διατηρητέο μνημείο και έκτοτε περιμένει την αξιοποίησή του. Το τέμενος προορίζεται για Πινακοθήκη και διατηρείται σε σχετικά καλή κατάσταση. Οι μαθητές θα αισθανθούν μπαίνοντας μέσα –αν τους επιτραπεί τελικά– και ανακαλύπτοντας το κτίσμα ότι βρίσκονται σε έναν άλλο διαφορετικό κόσμο. Από έξω η κίνηση του δρόμου, των μαγαζιών και η παρακείμενη πιάτσα ταξί, από μέσα μια απόκοσμη σιωπή.

Τι θα μπορούσε (3^η Ερώτηση) να ενοχλεί διδάσκοντες και διδασκομένους στο κτίσμα και στην κατάσταση στην οποία βρίσκεται; Σε σύγκριση (4^η Ερώτηση) με τον Άγιο Νικόλαο (Εσκή Τζαμί), ποιο θα ήταν το αποτέλεσμα μιας αισθητικής αποτίμησης; Ο Δήμος της Δράμας αντιμετωπίζοντάς το ως μνημείο το προστατεύει (Λάββας, 2010) και επιλέγει ως συμβατή χρήση αυτήν της Πινακοθήκης. Θα συμφωνούσαμε (5^η Ερώτηση) με την χρήση αυτή ή θα προτείνουμε κάποια άλλη; Οι παραπάνω είναι μερικές από τις ερωτήσεις που θα μπορούσαμε να θέσουμε στους μαθητές μας κατά την ώρα της επίσκεψης.

Κατευθυνόμενοι προς το κυρίως εμπορικό κέντρο της Δράμας, σε ένα από τα στενά της παλιάς μουσουλμανικής πόλης, παραπλεύρως σήμερα του κτηρίου του ΙΚΑ, θα αντιληφθούμε να διασώζεται –όπως διασώζεται– ένα ακόμη τέμενος, το Σαντιρβάν Τζαμί.

Εικόνα 5. Σαντιρβάν Τζαμί. Λήψη από ΝΑ (Πηγή : Αρχείο Β. Μεσσή)

Εικόνα 6. Σαντιρβάν Τζαμί. Κάτοψη (Πηγή : Αρχείο Β. Μεσσή)

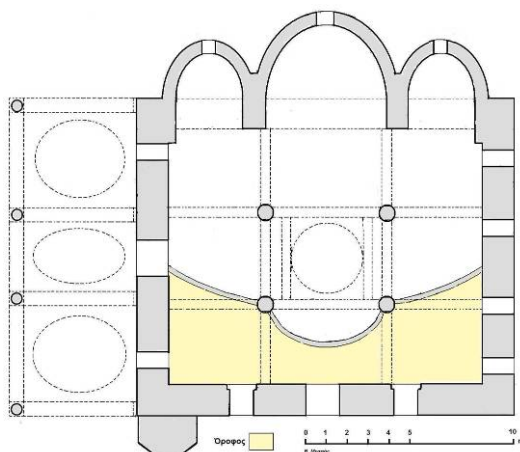
Από το αρχικό κτίσμα διατηρούνται μόνο οι εξωτερικοί του τοίχοι και η βάση του μιναρέ. Σήμερα το ασκεπές κτίσμα είναι εργοτάξιο. Το αγόρασε ιδιωτική εταιρεία και το προετοιμάζει για χώρο ποικίλων πολιτιστικών χρήσεων. Στη βόρεια πλευρά του και άνωθεν της εισόδου διασώζεται λιθανάγλυφη κτητορική επιγραφή σε αραβική γραφή που αναφέρει ως έτος ανακαίνισης τού τεμένους το 1806/1807. Ο μιναρές προδίδει παλαιότερη φάση και οδηγεί σε χρονολόγηση δική του και του αρχικού τεμένους ακόμη και στο β' μισό του 15^{ου} αιώνα. Το ενδιαφέρον του τεμένους εστιάζεται στην ύπαρξη του αποχρωματισμένου σε μεγάλο βαθμό σήμερα τοιχογραφικού συνόλου στη βόρεια πλευρά, με τη διπλή απόδοση μιας πολιτείας που, όπως υποστηρίχτηκε, πιθανώς αποδίδει την Δράμα (Παρχαρίδου, 1994). Το κτίσμα συνδέεται, επίσης, άμεσα με τη νεώτερη ιστορία της πόλης, καθώς από το 1927 και για δεκαετίες αποτέλεσε τον χώρο έκδοσης της τοπικής εφημερίδας "Θάρρος" (Ομάδες περιβαλλοντικής εκπαίδευσης, 2001). Το 1981 διακόπηκε η έκδοση της μακροβιότατης για τα δεδομένα του επαρχιακού τύπου εφημερίδας, το κτήριο περιέπεσε σε αχρησία και επιχειρήθηκε η άμεση κατεδάφισή του. Παρενέβησαν οι αρμόδιοι φορείς, η καταστροφή απειράπη, αλλά για τα μεσολαμβάντα έως σήμερα τριάντα χρόνια δεν έγινε το επόμενο βήμα στερέωσης, συντήρησης και ανάδειξής του.

Θα μπορούσαμε να ρωτήσουμε (6^η Ερώτηση) τους μαθητές αν διακρίνουν και τι στις τοιχογραφίες (ευκαιρία να μιλήσουμε για την διατήρηση και προστασία των αρχαιοτήτων) και αν μπορούν να αναγνωρίσουν στοιχεία (γεωγραφικά) της πόλης (όπως το ποτάμι και το γεφύρι). Τους ενημερώνουμε επ' ευκαιρία για τον ξεροχείμαρρο που διέσχισε το κέντρο της Δράμας έως και την δεκαετία του 1960 και που τους χειμώνες, πλημμυρίζοντας, έπνιγε την πόλη. Θα μπορούσαμε ακόμη (7^η Ερώτηση) να ζητήσουμε την άποψη των μαθητών σχετικά με τη χρήση του κτηρίου και αν θα τους ενδιέφερε να διατηρηθούν –να είναι ορατά– τα αρχιτεκτονικά στοιχεία του κτίσματος που βλέπουμε σήμερα, αν θα προτιμούσαν η επιγραφή να μείνει ή όχι, και η τοιχογραφία να αφαιρεθεί, να επιζωγραφιστεί ή να συντηρηθεί.

Κρατάμε κουράγια και ανηφορίζουμε προς το ναό της Αγίας Τριάδας, που κτίστηκε ως οθωμανικό τέμενος, το λεγόμενο Κουρσούμ Τζαμί, σε έναν από τους βόρειους μαχαλάδες της πόλης, στο τελευταίο τέταρτο του 19^{ου} αιώνα, όταν η Δράμα γνώρισε μια αξιοσημείωτη οικονομική κατά πρώτον άνθιση (Τρακοσοπούλου-Τζήμου, 2002).

Εικόνα 7. Αγία Τριάδα/Κουρσούμ Τζαμί. Λήψη από ΝΔ (Πηγή : Αρχείο Β. Μεσσή)

Εικόνα 8. Αγία Τριάδα/Κουρσουνλού Τζαμί. Σημερινή κάτοψη (Πηγή : Αρχείο Β. Μεσσή)

Ο τουρκομαχαλάς του Κουρσούμ Τζαμί, με τον εκτεταμένο πυρήνα παραδοσιακών οικιών που διέσωζε, δυστυχώς θυσιάστηκε –αρχής γενομένης από την δεκαετία του 1960– στο βωμό

της άναρχης ανοικοδόμησης που επέβαλε σε όλη την Ελλάδα η συμπαθής τάξη των εργολάβων και η θρησκευτική σχεδόν λατρεία του τσιμέντου. Σήμερα οι περισσότεροι, ακόμη και παλιοί δραμινοί, δε γνωρίζουν ότι ο νυν ναός ήταν τζαμί. Το ακούν με έκπληξη και δυσπιστία. Για να πειστούν πρέπει να τους δείξουμε –αυτό θα κάνουμε και με τους μαθητές μας– τη βάση του κωδωνοστασίου που ήταν η βάση του μιναρέ. Θα καταλάβουν ότι βάση και κωδωνοστάσιο δεν κολλούν. Θα τους δείξουμε την ανατολική πλευρά και θα αντιληφθούν ότι οι τρεις κόγχες του ιερού κόλλησαν στο υπόλοιπο κτίσμα και δεν αφορούν την αρχική κατασκευή. Μπαίνοντας εντός του κτηρίου θα αντιληφθούν το παράδοξο, και σπανιότατο σε χριστιανικούς ναούς, στο ιερό να απολήγει όχι η μεγάλη διάσταση τού κτίσματος αλλά η μικρή.

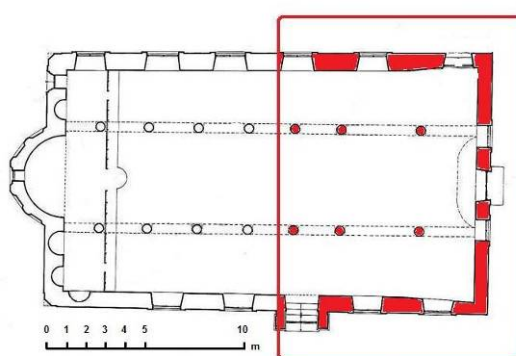
Το τέμενος έγινε χριστιανικός ναός, μετά πιθανόν το 1925, και τότε προστέθηκαν κόγχες στην ανατολική πλευρά που άλλαξαν και τον προσανατολισμό, και εντοιχίστηκαν ανοίγματα, έτσι ώστε το κτίσμα να είναι περισσότερο συμβατό με τη νέα του χρήση. Σημαντικότερες ήταν και οι μετατροπές που πραγματοποιήθηκαν κατά τις δεκαετίες του 1950 και του 1960, όταν πάνω στη βάση του κατεδαφισθέντος μιναρέ κτίστηκε κωδωνοστάσιο και στη θέση της καταπεθείσας οροφής δημιουργήθηκε νέα καθ' όλα τσιμεντένια (μια πλάκα, με τρουλλίσκο στο κέντρο της, που εδράζεται σε τέσσερις κολόνες), ενώ προστέθηκε εσωτερικά όροφος/γυναικωνίτης που καλύπτει το ήμισυ περίπου του κτίσματος. Εξωτερικά, διατηρήθηκε –εκτός της ανατολικής πλευράς– ανεπίχριστη η αρχική τοιχοδομία, με την επικάλυψη με πλακαρές πέτρες, γεγονός που επιτρέπει να συνδέσουμε τη συγκεκριμένη κατασκευαστική πρακτική με αυτήν άλλων κτισμάτων της πόλης, και να τοποθετήσουμε με ασφάλεια την κατασκευή του κτίσματος στο τελευταίο τέταρτο του 19^{ου} αιώνα.

Θα ζητήσουμε (8^η Ερώτηση) από τους μαθητές, αφού φέρουμε γύρα το κτίσμα, να μας πουν πώς τους φαίνονται οι προσθήκες (αισθητικά), όπως το καμπαναριό, οι κόγχες, ο τσιμεντένιος τρούλλος, τα κλεισμένα ανοίγματα. Θα τους ρωτήσουμε αν τους θυμίζει η Αγία Τριάδα (9^η Ερώτηση) κάποιο από τα παλιά κτίσματα της πόλης, περιμένοντας την απάντηση ότι ομοιάζει με την οικία του καπνέμπορα Αναστασιάδη, που κτίστηκε το 1875 στην περιοχή της Αγίας Βαρβάρας (Θεοδωρίδου-Σωτηρίου, 2006). Δράττουμε την ευκαιρία να αναφερθούμε στην ανάπτυξη της πόλης από το τελευταίο τέταρτο του 19^{ου} αιώνα, λόγω της εμπορίας και της επεξεργασίας του καπνού. Θα ήταν χρήσιμο ακόμη (10^η Ερώτηση) να έχουμε την άποψη των μαθητών για το αν θα έβρισκαν χρήσιμο να υπάρχει μια κατατοπιστική πινακίδα μπροστά από το ναό, που να παρουσιάζει την ιστορία του και να αποδίδει σχεδιαστικά την αρχική του εικόνα, ή αν θα το έβρισκαν άχρηστο και περιττό, δοθέντος του γεγονότος ότι οι πόλεις μας κατακλύζονται από πολλές και ποικίλες πινακίδες.

Παίρνοντας το δρόμο της επιστροφής και κατηφορίζοντας θα κατευθυνθούμε μέσω του κεντρικού εμπορικού δρόμου (Ελευθερίου Βενιζέλου) στο μοναδικό ορθόδοξο ναό της Δράμας που διασώθηκε, την Παλαιά Μητρόπολη, έτσι ώστε να έχουν οι μαθητές μας μια ολοκληρωμένη εικόνα για τα μεταβυζαντινά θρησκευτικά κτίσματα της πόλης.

Εικόνα 9. Παλαιά Μητρόπολη. Λήψη από Β (Πηγή : Αρχείο Β. Μεσσή)

Εικ. 10 – Παλαιά Μητρόπολη. Κάτοψη (Πηγή : Κωνσταντινίδης, 2014, όπου ο Β. Μεσσή δείχνει εντός κόκκινου πλαισίου το κατεδαφισθέν τμήμα)

Στο σπουδαίο τόσο από αρχιτεκτονικής όσο και ιστορικής άποψης ναό, που εντάσσεται στον τύπο της τρίκλιτης ξυλόστεγης βασιλικής, επιφυλάχθηκε μια λυπηρή τύχη, που θα μπορούσε να λειτουργεί στη συλλογική μνήμη ως παράδειγμα προς αποφυγή (Λάββας, 2010). Η Παλαιά Μητρόπολη, που κτίστηκε στα 1833/4 στην θέση παλαιότερου ναού και αποτέλεσε καταφύγιο του χριστιανικού πληθυσμού της πόλης κυρίως κατά την περίοδο του Μακεδονικού Αγώνα, γκρεμίστηκε κατά το ήμισυ σχεδόν (το δυτικό της τμήμα) το 1975 (Παρχαρίδου-Αναγνώστου κ.ά., 2010). Την καταστροφή αποφάσισαν και εκτέλεσαν οι τότε εκκλησιαστικές αρχές, παρά τις προσπάθειες που έγιναν από την Αρχαιολογική Υπηρεσία και επιφανείς προσωπικότητες της πνευματικής ζωής του τόπου για να αποφευχθεί η καταστροφή (Λάββας, 2010). Προβαλλόμενος λόγος για την καταστροφή ήταν η διαπλάτυνση του δρόμου δυτικά του ναού, και οπωσδήποτε για να αποκτήσει ευρυχωρία η Νέα Μητρόπολη (1964), που κτίστηκε δίπλα· να έχει δηλαδή το νεόδμητο, περικαλλές (;) κτίσμα αυλή, απαραίτητη για την προβολή και την άνετη εκτέλεση των κοινωνικών εκδηλώσεων και μυστηρίων που λαμβάνουν χώρα σε αυτό. Είμαστε μπροστά σε ένα λυπηρό παράδειγμα σύγκρουσης· από τη μια η ιστορική κληρονομιά και η αισθητική, όπως θα θέλαμε να τα αντιλαμβάνονται οι πολίτες (μεταξύ αυτών και οι μαθητές μας, με τη βοήθεια και του μαθήματος της τοπικής ιστορίας), και από την άλλη οι ευθύνες και η πρόσληψη του ωραίου, όπως τα αντιλαμβάνονται άλλοι, άμεσα υπεύθυνοι, που ίσως να μη διδάχτηκαν τα όσα προσφέρει η

πρόσληψη της τοπικής ιστορίας και να διδάχτηκαν άλλα. Ο παλιός ναός σύμφωνα με τους τελευταίους (αυτούς που ίσως διδάχτηκαν τα άλλα) έπρεπε να κολοβωθεί (Λάββας, 1982). Ο λόγος δόθηκε στις μπουλντόζες που έκαναν το λόγο έργο εν μία νυκτί. Μάλιστα, λόγω της βιασύνης, οι καταστροφείς δεν επέδειξαν καμιά μέριμνα για να αφαιρεθούν με φροντίδα επιγραφές και αρχιτεκτονικά γλυπτά εντοιχισμένα στην τοιχοδομία του κατεστραφέντος τμήματος. Κάποια από τα μέλη αυτά βρέθηκαν πεταμένα στα μπάζα. Οι μαθητές θα προσέξουν το περίεργο σχήμα (σχεδόν τετράγωνο) του σημερινού ναού και ίσως αναρωτηθούν για αυτό. Ήπιες ή φορτισμένες εξηγήσεις μπορούν να δοθούν (τα *verba* που *volant*) από τους διδάσκοντες, αλλά το αν η Παλαιά Μητρόπολη θα αποτελέσει ιδιαίτερο αντικείμενο στο συγκεκριμένο μάθημα της τοπικής ιστορίας και αν θα της διαθέσουμε ένα φύλλο εργασίας εξαρτάται από το διδάσκοντα, από τις ικανότητες του να διεκπεραιώνει τα δύσκολα, από τα κότσια του και τη διάθεσή του. Όπως και να έχει, αξίζει να ζητήσουμε από τους μαθητές μας να κοιτάξουν ψηλά στην στέγη της εκκλησίας και να αντιληφθούν μια γραφική ανορθογραφία από αυτές που κάνουν όμορφο το παράδοξο: να αντιληφθούν την ύπαρξη δύο κιονοκράνων του 11^{ου} αιώνα, προερχόμενων από τέμπλο μεσοβυζαντινού ναού (της μεσοβυζαντινής πιθανόν φάσης του ναού), που διατηρούνται στο ανατολικό και δυτικό πέρας της στέγης, ως βάσεις σήμερα μεταλλικών σταυρών.

Στην αυλή της Παλαιάς Μητρόπολης, στο τέλος της περιήγησής μας, θα τα πούμε με τους μαθητές. Θα τους ζητήσουμε να τοποθετηθούν –τόρα προφορικά και κατόπιν στο σχολείο γραπτά– σχετικά με το αν πρέπει να διατηρηθούν τα κτίσματα της επίσκεψης ή ποια από αυτά. Στην παρούσα φάση μπορούμε να λειτουργήσουμε και κάπως προβοκατόρικα, αρχικά τουλάχιστον. Θέλουμε να μάθουμε πώς βλέπουν και τι σκέφτονται οι μαθητές μας και όχι να εκμαιεύσουμε από αυτούς αυτό που καταλαβαίνουν πως θέλουμε να ακούσουμε, να συμμορφωθούν δηλαδή κατά κάποιον τρόπο στο *politically correct*. Παραδείγματα τέτοιου είδους ερωτήσεων είναι τα κάτωθι : α) Τα θέλουμε αυτά τα κτίσματα; β) Μας προσφέρουν κάτι; γ) Ζούμε στην (και την) οικονομική κρίση. Όλα αυτά χρειάζονται συντήρηση, φροντίδα, λεφτά. Εδώ δεν έχουμε –αλήθεια είναι αυτό που μετά πόνου ψυχής θα μας το επιβεβαιώσουν οι υπάλληλοι των αρχαιολογικών υπηρεσιών– λεφτά για τα δικά μας μνημεία. Για τις αρχαιότητές μας, για τα βυζαντινά μας τείχη. Θα πρέπει να θυμόμαστε πως είμασταν κάποτε τουρκόπολη; δ) Οι Τούρκοι φροντίζουν για τα χριστιανικά μνημεία;

Περιμένουμε απαντήσεις, αποφεύγοντας να τοποθετηθούμε –μόνο διακριτικά μπορούμε να το κάνουμε– εκείνη την ώρα. Αφήνουμε για αργότερα τον πατερναλισμό, το διδακτισμό και το φρονηματιστικό ρόλο της ιστορίας. Σε τελική ανάλυση, αφήνουμε τα παιδιά να «μαλώσουν» μεταξύ τους, να επιδιώξουμε κατά κάποιον τρόπο να περάσουμε και να περάσουν από την ιστορία-αφήγημα στην ιστορία-πρόβλημα (Κόκκινος, 1998). Βέβαια, η Παλαιά Μητρόπολη της Δράμας και η καταστροφή της είναι ένα μεγάλο θέμα –σχετικό με το τι θεωρούμε πολιτιστική κληρονομιά και πώς την προστατεύουμε– που για να αποτελέσει σχολικό μάθημα, από όσους συναδέλφους το επιχειρήσουν, απαιτεί τόλμη και προσεκτική προσέγγιση.

4. Τρίτο (3^ο) στάδιο διδασκαλίας (Φύλλα Εργασίας)

Μετά την επιστροφή στην τάξη καταρχάς θα κάνουμε έναν συντομώτατο γενικό απολογισμό, περισσότερο ως υπενθύμιση των όσων είδαμε και είπαμε κατά την επίσκεψη. Τα Φύλλα Εργασίας, που θα ακολουθήσουν, και στα οποία θα πρέπει οι μαθητές, να τοποθετηθούν, αφού διαβάσουν τις πηγές (εικόνες, κείμενα) που παρατίθενται, μπορούν να βασιστούν εν μέρει –όσον αφορά το εποπτικό τους υλικό– και στη δουλειά των ίδιων των μαθητών μας κατά την επίσκεψη. Τα τέσσερα Φύλλα Εργασίας που ακολουθούν αποτελούν απλώς μια πρόταση από τις πολλές πιθανές. Εμείς θα έχουμε τη δυνατότητα στα προτεινόμενα εδώ Φύλλα Εργασίας να αφαιρέσουμε ό,τι δεν κολλάει στο επίπεδο ή τα ενδιαφέροντα της τάξης, να προσθέσουμε, να τροποποιήσουμε, για να οδηγηθούμε –όπως θα μας οδηγήσει η εκάστοτε τάξη– στο τέλος σε μια συλλογική ερασία, που θα βασιστεί βέβαια στη συνεργασία των αποτελούμενων από τέσσερες με πέντε μαθητές ομάδων, τα μέλη των οποίων θα εργαστούν από κοινού στο φύλλο εργασίας της ομάδας τους (4^ο στάδιο).

ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΑ ΦΥΛΛΑ ΕΡΓΑΣΙΑΣ :

1^ο ΦΥΛΛΟ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

Μαζύ με τα τόσα σκυλιά που μας άφησαν φεύγοντας οι Τούρκοι, μαζύ με τα τόσα άλλα κακά, άφησαν κι' ένα Τζαμί για να βρούμε τον μπελά μας ! Πρόκειται για το Εσκή Τζαμί που οι σεβασμιότατοι παπάδες – ας μην έχω την ευχούλα τους – ήθελαν να μεταβάλουν σ' εκκλησία. Αλλά οι κάτοικοι της Δράμας, εντόπιοι, πρόσφυγες και ξένοι, οι Αρχές, τα Σωματεία επιμένουν το Τζαμί να γίνει θέατρο για να αναπληρώση μια στοιχειώδη έλλειψη της Δράμας. Τότε οι παπάδες ανασκουμπώθηκαν, ανασήκωσαν τα ράσα τους και ξεχύθηκαν αχαλίνωτοι, έτρεξαν πάνω κάτω, μέχρις ότου τα κατάφεραν μια χαρά και προεκάλεσαν μιαν εξωφρενική διαταγή ενός υπουργού, που με μιαν μόνο κονδυλιά διέγραψε τη θέληση ενός λαού και δέχτηκε την άποψιν πεντέξη ρασοφόρων ! Άς έχει την ευχή τους ! Το πράγμα θα ήτο πολύ αστείο αν δεν ζυπνούσε τόσος θλιβερός σκέψεις. Ώστε δεν κατορθώσαμε ακόμα να απαλλαγούμε από την ψώρα του μεσαιωνισμού, ύστερα από τόσες καταστροφές που πάθαμε ; Η δημοκρατία που μας απήλλαξε από το μοναρχισμό και τόσες άλλες πληγές δεν θα μας απαλλάξη και απ' τον παπαδισμό ; Και μπορεί να έχει θέση σε Δημοκρατική Κυβέρνηση ένα άτομο να παραγνωρίζει τη θέληση ενός λαού για να κερδίση τας ευλογίας των ευλογημένων παπάδων ;

Εφημερίδα Πρωΐα [Δράμας] , φ. 3ης Ιουλίου 1924

Η Δημογεροντία, η Επιτροπή Εκκλησιών, ο Εμπορικός Σύλλογος, ο Σύλλογος καπνεμπόρων, η Επαγγελματική Ένωση, οι Σύλλογοι των προσφύγων, ο Σύλλογος των υπαλλήλων Καπνεμπορικών Οίκων, ο δικηγορικός Σύλλογος, η Ένωση Παλαιών Πολεμιστών, ο εγχώριος Τύπος πάντες ούτοι ετηλεγράφησαν εις την Κυβέρνησιν και τους υπουργούς αξιούντες να γίνη το εσκή τζαμί κάθε άλλον και μόνο εκκλησίαν να μη γίνη. Ποιος λοιπόν είνε εκείνος που το θέλει εκκλησίαν. Μήπως ολίγοι ρασοφόροι που το ζητούν και αυτοί εξ αγνοίας αυτού τούτου του συμφέροντος της εκκλησίας, αυτού τούτου του θρησκευτικού συναισθήματος του λαού ; Και οι κύριοι αντιπρόσωποι του Θεού επί της γης φρονούσι ότι ο χώρος του Εσκή Τζαμί θα

εξυπηρετήση τα συμφέροντα των προσφύγων όταν μεταβληθεί σε εκκλησίαν ; Και πρέπει δια το καπρίτσιον τους να μείνουν 60 τουλάχιστον πρόσφυγες άνευ μαγαζείων δια να πωλώσι ευλογίας και κεργιά οι άγιοι πατέρες ; Ας πεθάνουν λοιπόν οι πρόσφυγες για να πωλούν ευχές οι παπάδες ! Οι άγιοι πατέρες θέλουν εκκλησίαν και αδιαφορούν ότι στο τζαμί αυτό θα κτιστούν 60 μαγαζεία όπου θα ζήσουν 60 οικογένειαι προσφύγων – αλλά εξεχάσαμεν ! – Οι παπάδες φροντίζουν μόνον δια να έχουν πολλές εκκλησίας ινά προκάνουν να κηδεύουν τους δυστυχείς πρόσφυγας.

Εφημερίδα Πρωΐα [Δράμας] , φ. 4ης Ιουλίου 1924

Η περιοχή όμως του κέντρου που αποδείχεται στα μάτια του απλού Δραμινού απαράδεκτα συντηρητική και άπρεπα αισθητική, είναι η αρχιτεκτονική και πολεοδομική εικόνα του οικοδομικού τετραγώνου που υπάρχει στα νότια. Τα κτίσματα που βρίσκονται μεταξύ Πλατείας και οδού Θ. Αθανασιάδη, μαζί τα δύο κτίσματα που παρεμβάλλονται ανάμεσα στην Πλατεία και το Ναό του Αγίου Νικολάου. Οι οικοδομές αυτές προκαλούν αρυθμίες στην καρδιά της πόλης, άσθμα στα πνευμόνια της και καταρράχτη στα μάτια της.

Αν έλειπαν τα κτίσματα αυτά, ο χώρος από το Δημαρχείο ως την οδό Π. Διονυσίου θα ήταν ανοικτός και πρόθυμος ακόμη και για ενδεχόμενες κυκλοφοριακές διευκολύνσεις.

Β. Γ. Χατζηθεοδωρίδης, Η Δράμα του 20^{ου} αιώνα. Αναδρομή στο χώρο, το χρόνο και τους ανθρώπους της, Δράμα 2001, 128.

ΕΡΩΤΗΜΑ 1^ο : Ποια επιχειρήματα προβάλλει ο συντάκτης του άρθρου για να υποστηρίξει την άποψη ότι το Εσκή Τζαμί πρέπει να γίνει θέατρο; Ποια είναι η δική σας σχετική άποψη; Σκεφτείτε –και αποδώστε το σε μια μικρή παράγραφο ή σε ένα σχέδιο– το πώς θα ήταν η πλατεία της Δράμας, αν το τέμενος γινόταν θέατρο. Τι θα κέρδιζε ή τι θα έχανε η πόλη;

ΕΡΩΤΗΜΑ 2^ο : Μπορείτε και με ποιο τρόπο τα βοηθήσετε στη διάχυση της πληροφορίας ότι στη Δράμα υπάρχει ένα τόσο σημαντικό κτίσμα όσον αφορά τόσο την αρχιτεκτονική όσο και γενικά την ιστορία;

ΕΡΩΤΗΜΑ 3^ο : Έχει προταθεί από κάποιους (βλ. και 3^η πηγή) η κατεδάφιση της συστάδας νεοκλασικών οικιών που υπάρχουν βορειοανατολικά του Αγίου Νικολάου, ώστε να προβληθεί περίοπτος ο ναός. Συμφωνείτε ή όχι με την πρόταση αυτή και γιατί;

2^ο ΦΥΛΛΟ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

[Ως προμετωπίδες τοποθετούνται οι εικόνες 3 και 4 του παρόντος κειμένου ή δύο άλλες εικόνες από αυτές που τράβηξαν οι μαθητές της ομάδας κατά την επίσκεψή τους, και οι οποίες, κατά τη γνώμη τους, σχετίζονται περισσότερο ή στενότερα με τα ερωτήματα]

ΕΡΩΤΗΜΑ 1^ο : Το Αράπ Τζαμί καταλαμβάνει ένα όμορφο και μεγάλο γωνιακό οικόπεδο. Θα προτιμούσατε ίσως στη θέση αυτή και στη θέση του Αράπ τζαμί να υψωθεί μια όμορφη

πολυκατοικία ή ένα χρήσιμο δημόσιο κτήριο (π.χ. νηπιαγωγείο, που έχει έλλειψη αυτή η πυκνοκατοικημένη γειτονιά) ή ίσως να δημιουργηθεί μια παιδική χαρά;

ΕΡΩΤΗΜΑ 2^ο : Ο Δήμος της Δράμας προορίζει το Αράπ Τζαμί για Πινακοθήκη. Αν συμφωνείτε με τη διατήρησή του, θα συμφωνούσατε με την χρήση αυτή ή θα προτείνατε κάποια άλλη;

ΕΡΩΤΗΜΑ 3 Προβλέπεται στα πλαίσια συντήρησης και ανάδειξης του τεμένους, να απαλλοτριωθούν και να καταστραφούν τα καταστήματα που, όπως βλέπετε στην φωτογραφία (Εικόνα 3), το περιβάλλουν, και που –με αλεπάλληλες βέβαια σήμερα αλλαγές και τροποποιήσεις– χτίστηκαν από τους πρόσφυγες, μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή. Συμφωνείτε με την πρόθεση καταστροφής των κτισμάτων αυτών ή όχι, και γιατί.

3^ο ΦΥΛΛΟ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

Εικόνα 11. Σαντιρβάν Τζαμί. Τμήμα της τοιχογραφίας (Πηγή : Αρχείο Β. Μεσσή)

Εικόνα 12. Σαντιρβάν Τζαμί. Τμήμα της τοιχογραφίας (Πηγή : Αρχείο Β. Μεσσή)

[Αντικαθιστούμε τις παρούσες φωτογραφίες με δύο από τις φωτογραφίες που τράβηξαν οι μαθητές κατά την επίσκεψη, αν αυτές είναι πιο ευκρινείς]

ΕΡΩΤΗΜΑ 1^ο : Μπορείτε να αναγνωρίσετε στις φωτογραφίες στοιχεία (γεωγραφικά) της πόλης; [Το ποτάμι που διασχίζει την πόλη, το γεφύρι. Επαναλαμβάνουμε επ' ευκαιρία τα σχετικά με τον ξεροχειμάρρο, το Τσάι, που διέσχισε το κέντρο της πόλης].

ΕΡΩΤΗΜΑ 2^ο : Το κτίσμα μέχρι πρόσφατα ήταν ανεπίσημο «δημόσιο ουρητήριο». Πολλοί χριστιανικοί ναοί στην γείτονα χώρα έχουν ανάλογη χρήση ή χρησιμοποιούνται σαν στάβλοι, αποθήκες κ.λ.π. Πιστεύετε ότι πρέπει να υπάρχει και από μας, όσον αφορά τα διασωθέντα στη χώρα μας οθωμανικά θρησκευτικά κτίσματα, η αρχή της ανταποδοτικότητας (τα προσέχετε, τα προσέχουμε, τα έχετε αποθήκες, τα έχουμε αποθήκες) ή θα πρέπει να τα φροντίζουμε και να τα συντηρούμε ανεξαρτήτως του τι κάνει η γειτόνισσά μας;

4^ο ΦΥΛΛΟ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

Στη Φλώρινα, λόγω χάριν, το 1926, με εντολή των αρχών, κατεδαφίστηκαν τα πέντε από τα επτά τζαμιά της πόλης. Κάτω από εθνοθρησκευτικές αντιλήψεις στην περίοδο της επταετούς δικτατορίας κατεδαφίζονται πολλά τζαμιά. Αλλα κατεδαφίστηκαν για τη διενέργεια ανασκαφών, ειδικότερα στον 19ο αιώνα και στις αρχές του 20ού που επικρατούν κλασικιστικές αντιλήψεις. Αργότερα οι νέες οικιστικές, πολεοδομικές και ρυμοτομικές ανάγκες των πόλεων οδηγούν σε μερική ή ολική καταστροφή μνημείων, μεταξύ αυτών και οθωμανικών. Κάποια κατεδαφίζονται για να χτιστούν δημόσια κτίρια, τράπεζες, ακόμα και εμπορικά καταστήματα (π.χ. το Μολλά Τζαμί στη Δράμα γκρεμίστηκε το 1927 και στη θέση του βρίσκεται η Εθνική Τράπεζα), ή για να ανοιχθούν δρόμοι. Οσα τζαμιά δεν κατεδαφίζονται παίρνουν διάφορες χρήσεις. Τη δεκαετία του '20 πολλοί ιεροί χώροι των μουσουλμάνων μετατρέπονται σε χριστιανικούς - το τζαμί Ιμπραήμ Πασά στην Καβάλα είναι η σημερινή εκκλησία του Αγίου Νικολάου. Υπήρξε το μεγαλύτερο τέμενος της πόλης (χτίστηκε το 1530). Φυσικά υπάρχουν και εκείνα που χρησιμοποιούνται ως μουσεία, στεγάζουν αρχαιολογικές συλλογές, όπως το τζαμί Τζισδαράκι στην Πλάκα, όπου στεγάζεται συλλογή μεταβυζαντινής κεραμικής.

Δ. Μυρίλλα, Σινεμά, συνεργεία, τώρα πια διατηρητέα, περ. Επτά [Ελευθεροτυπία], Κυριακή 19 Δεκεμβρίου 2010

ΓΕΝΙΚΑ ΕΡΩΤΗΜΑΤΑ. 1^ο : Τα οθωμανικά τεμένη έτυχαν ποικίλης αντιμετώπισης από το Νεοελληνικό Κράτος. Με ποια αντιμετώπιση από αυτές που σημειώνονται στο παραπάνω κείμενο συμφωνείτε και γιατί;

ΓΕΝΙΚΑ ΕΡΩΤΗΜΑΤΑ. 2^ο : Τι κερδίσατε από το μάθημα ; Τι θα είχατε να προτείνετε και να συμπληρώσετε στο συγκεκριμένο μάθημα ;

Συμπεράσματα

Ο υποτιμητικός τρόπος που στο πρόσφατο παρελθόν η τοπική κοινωνία της Δράμας, καθώς και οι τοπικές, οι κεντρικές και οι εκκλησιαστικές αρχές, συμπεριφέρθηκαν στα επιβιώματα της οθωμανικής ιστορία της, και στην αρχιτεκτονική κληρονομιά της, δεν αποτελεί

αποκλειστικό τοπικό παράδειγμα, δεν αποτελεί *unicum*, όπως λέμε στην Αρχαιολογία. Τα ίδια ή παρόμοια έγιναν σε όλη την επικράτεια (Χατζητρύφωνος, 1997; Λάββας, 2010) και, κατά συνέπεια, τα όσα διαπιστώσαμε σχετικά με τα θρησκευτικά μνημεία της Δράμας, κάνοντας τα μάθημα, μπορούν να βρουν τα ακριβή ή σχετικά ανάλογά τους –αποτελώντας με τη σειρά τους υλικό παρόμοιων μαθημάτων ή προσεγγίσεων– και σε άλλες πόλεις της βόρειας Ελλάδας (όπως επί παραδείγματι την Καβάλα, τα Γιαννιτσία, τις Σέρρες, όπου διασώζονται λίγα αλλά σημαντικότερα κτίσματα της οθωμανικής περιόδου).

Η δουλειά των ειδικών –θεραπευτών όλων της Ιστορίας– σχετικών επιστημών (Αρχαιολογία, Ιστορία της Τέχνης, Αρχιτεκτονική), για τη διάσωση, ανάδειξη και προβολή του αρχιτεκτονικού πλούτου που έχει διασωθεί ως τις μέρες μας είναι δύσκολη, συνεχής και σπουδαία. Την προσπάθεια αυτή μπορεί –ως ένα σημείο και παράλληλα– να τη συνδράμει ο κλάδος της Τοπικής Ιστορίας και η διδασκαλία της, κυρίως στην εκπαίδευση. Η συνδρομή της διδασκαλίας της τοπικής ιστορίας στην εκπαίδευση είναι σημαντικότερη όχι τόσο βέβαια στο να αποκαλύψει πρωτογενές υλικό –αν και αυτό ακόμη δεν μπορεί να αποκλειστεί– όσο στο να ευαισθητοποιήσει σχετικά τους μαθητές και να τους φέρει σε θέση να συνδιαλεχθούν με την τοπική ιστορία αλλά και με την τοπική κοινωνία. Στα πλαίσια αυτά πιστεύουμε ότι και η παρούσα εργασία, με τις όποιες –ανοιχτές σε παρούσες και μελλοντικές αναθεωρήσεις και αμφισβητήσεις– πληροφορίες και κατευθύνσεις δίνει, μπορεί να συμβάλει στο σχετικό προβληματισμό και στη σχετική έρευνα.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Kamsalova, R. & Garabedian, A. (2013). Η Δράμα και η περιοχή της σε περιηγητικά κείμενα (από τον 16ο αι. έως τις αρχές του 20ου αι.), *Ε' Επιστημονική Συνάντηση. Η Δράμα και η περιοχή της. Ιστορία και Πολιτισμός. Δράμα 18-21 Μαΐου 2006* (σ. 455-467). Δράμα.
- Lowry, H. W. (2010). An unknown fourteenth Century Sultanic Mosque in the Makedonian city of Drama : The Yildirim Bâyezîd Câmi'. In M. Hartmuth, A. Dilsik (Eds.), *Monuments, Patrons, Contexts : Papers on Ottoman Europe presented to Machiel Kiel* (pp. 15-28). Leiden : Nederlands Instituut Voon Het Nabije Oosten.
- Αγγελάκος, Κ. (2003). *Διαθεματικές Προσεγγίσεις της Γνώσεως στο Ελληνικό Σχολείο*. Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Αγγελούδη, Α. (2013). Το τζαμί της πλατείας Δικαστηρίων Δράμας, *Ε' Επιστημονική Συνάντηση. Η Δράμα και η περιοχή της. Ιστορία και Πολιτισμός. Δράμα 18-21 Μαΐου 2006* (σ. 1295-1334). Δράμα : Εκδόσεις ΔΕΚΠΟΤΑ.
- Αϊβάζογλου-Δόβα, Δ. (2002). Η Δράμα. *Ο νεοκλασικισμός στην αστική αρχιτεκτονική της πόλης*. Δράμα : Εκδόσεις ΔΕΚΠΟΤΑ.
- Ασωνίτης, Α., Παππάς, Θ. (2006). *Τοπική Ιστορία Γ' Γυμνασίου. Βιβλίο Εκπαιδευτικού*. Αθήνα : ΟΕΔΒ.

- Βακαλούδη, Α. (2011). Διδακτική και παιδαγωγική αξιοποίηση των Τ.Π.Ε. στο μάθημα της Ιστορίας. Στο *Επιμορφωτικό υλικό για την εκπαίδευση των επιμορφωτών στα Πανεπιστημιακά Κέντρα Επιμόρφωσης*, τεύχος 3: Κλάδος ΠΕ02 . Α΄ έκδοση. Πάτρα : I.T.Y.
- Γεωργιάδης, Ν. (2012). *Η Δράμα και η περιοχή της. 30000 π.Χ. – 1950 μ.Χ.*. Θεσσαλονίκη : Κυριακίδης.
- Γκίκα, Ε. (2011). Διδάσκοντας Ιστορία με την υποστήριξη Τ.Π.Ε. Στο *Επιμορφωτικό υλικό για την εκπαίδευση των επιμορφωτών στα Πανεπιστημιακά Κέντρα Επιμόρφωσης*, τεύχος 3: Κλάδος ΠΕ02. Α΄ έκδοση. Πάτρα : I.T.Y.
- Δημητρούκας, Ι., Ιωάννου, Θ. (2010). *Μεσαιωνική και Νεώτερη Ιστορία Β΄ Γυμνασίου. Ε΄ Έκδοση*. Αθήνα : ΟΕΔΒ.
- Εμμανουηλίδης, Χ. (1981). Η Δράμα προ 350 ετών, *Δραμινά Χρονικά* 2 (σ. 31-33). Δράμα.
- Θεοδωρίδου-Σωτηρίου, Λ. (2006). *Αρχιτέκτονες και αρχιτεκτονική πρακτική στο βορειοελλαδικό χώρο (1870-1912)*, α.δ.δ. Αθήνα.
- Θεοδωρίδου-Σωτηρίου, Λ. (2013). Το χρονικό ανέγερσης της Εθνικής Τράπεζας Δράμας, *Ε΄ Επιστημονική Συνάντηση. Η Δράμα και η περιοχή της. Ιστορία και Πολιτισμός. Δράμα 18-21 Μαΐου 2006* (σ. 1395-1414). Δράμα : Εκδόσεις ΔΕΚΠΟΤΑ.
- Κάζης, Α. (2013). *Εικόνες και μνήμες της παλιάς πόλης. Β΄ Έκδοση*. Δράμα : Εκδόσεις ΔΕΚΠΟΤΑ
- Κακανά, Μ-Δ. (2008). *Η ομαδοσυνεργατική Διδασκαλία και Μάθηση*. Θεσσαλονίκη : Κυριακίδης.
- Κασμερίδης, Ε. (2013). Οι παροικίες των Παδιωτών στην Ανατολική Μακεδονία (19ος-20ος αι.). *Ε΄ Επιστημονική Συνάντηση. Η Δράμα και η περιοχή της. Ιστορία και Πολιτισμός. Δράμα 18-21 Μαΐου 2006* (σ. 729-769). Δράμα : Εκδόσεις ΔΕΚΠΟΤΑ.
- Κόκκινος, Γ. (1998). *Από την Ιστορία στις Ιστορίες*. Αθήνα : Ελληνικά Γράμματα.
- Κολοβελώνη, Γ. (2014). Περιδιάβαση στα Τρίκαλα του χτες μέσα από παλιές φωτογραφίες. Σενάριο διδασκαλίας στο μάθημα της Τοπικής Ιστορίας. 3ο *Πανελλήνιο Εκπαιδευτικό Συνέδριο Ημαθίας*, Νάουσα 4-5-6 Αυγούστου 2014 (σ. 194-203). Πρακτικά.
- Κωνσταντινίδης, Ν. Α. (2014). Ο παλαιός μητροπολιτικός ναός της Δράμας (οπτική αναδρομή στο παρελθόν του μνημείου), *Δίοδος*, 7, (σ. 98-104). Δράμα.
- Λάββας, Γ.Π. (1982). Θεσμική προστασία της ελληνικής παραδοσιακής αρχιτεκτονικής : φάσεις, αντιφάσεις, κίνδυνοι. *Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου Συντήρηση και αναβίωση παραδοσιακών κτηρίων και συνόλων (Βόλος Ιούλιος 1982)* (σ. 23-40). Θεσσαλονίκη : University Studio Press.
- Λάββας, Γ.Π. (2010). *Ζητήματα πολιτιστικής διαχείρισης*. Αθήνα : Μέλισσα.
- Μαυροσκούφης, Δ. Κ. (2004). Σύγχρονες στρατηγικές διδασκαλίας - μάθησης και νέες τεχνολογίες στο μάθημα της ιστορίας. Στο Ε. Μυρογιάννη – Δ. Μαυροσκούφης (Επ.) *Φιλολόγοι στον υπολογιστή* (σ. 139-159). Αθήνα : Καλειδοσκόπιο.

- Μεσσής, Β. (2013). Τα οθωμανικά τεμένη της Δράμας και η επόμενη τους μέρα. 6^ο *Επιστημονικό Συνέδριο : η Δράμα και η περιοχή της – Ιστορία και Πολιτισμός (Επετειακό Συνέδριο με θέμα : η Δράμα της Νεότερης και Σύγχρονης Ελλάδας)*, Περιλήψεις Ανακοινώσεων (σ. 51), Δράμα. Εκδόσεις ΔΕΚΠΟΤΑ.
- Μουστάκας, Κ. (2013). Η περιοχή της Δράμας στο μεταίχμιο των μεσαιωνικών και νεότερων χρόνων : Πληθυσμός και οικισμοί (δεύτερο μισό του 15ου-αρχές 16ου αι.), *Ε' Επιστημονική Συνάντηση. Η Δράμα και η περιοχή της. Ιστορία και Πολιτισμός. Δράμα 18-21 Μαΐου 2006* (σ. 431-454). Δράμα : Εκδόσεις ΔΕΚΠΟΤΑ.
- Ομάδες περιβαλλοντικής εκπαίδευσης 3^{ου} Γυμνασίου Δράμας - 2^{ου} Γυμνασίου Δράμας (2001).Α. Καζαντζίδου-Κουκοπούλου. Ε. Κυριλλίδου-Βουβαλίδου. Χ. Π. Φαράκλας (Eds.), *Διατηρητέα κτίσματα της Δράμας*, (σ. 24-25). Δράμα.
- Παρχαρίδου, Μ. (1994). Απεικόνιση της Δράμας σε τοιχογραφία του Κουρσουλού Τζαμί. *ΙΔ' Πανελλήνιο Ιστορικό Συνέδριο, Θεσσαλονίκη 28-30 Μαΐου 1993, Πρακτικά* (σ. 283-318) Θεσσαλονίκη.
- Παρχαρίδου-Αναγνώστου, Μ. (2002). *Σχεδιάσμα δραμινής βιβλιογραφίας*. Δράμα : Εκδόσεις ΔΕΚΠΟΤΑ.
- Παρχαρίδου-Αναγνώστου, Μ., Καραβελίδης, Μ., Ματσίνης Ι., & Τσάλτας Α. (2010). Παλαιά Μητρόπολη Δράμας : οι εργασίες αποκατάστασε του μνημείου κατά το 2007. *ΑΕΜΘ 21, 2007 (2010). Πρακτικά* (σ. 383-390). Θεσσαλονίκη.
- Πασχαλίδης, Β. Κ. (1992). *Δραμινά ιστορικά. 67 Μελέτες για τη Δράμα και την περιοχή της*. Δράμα.
- Προκοπίου, Γ. (1988). Ακ Μεχμέτ Αγά Τζαμί. Διατηρητέο ή υπό κατεδάφιση. *Βήματα στη Δράμα 9* (σ. 46-47). Δράμα.
- Ρεπούση Μ. (2000). Εκπαιδευτικές διαδρομές στα ιστορικά μονοπάτια της πόλης της Θεσσαλονίκης. *Θεσσαλονικέων Πόλις 3* (Οκτώβριος 2000) (σ. 59-80). Θεσσαλονίκη.
- Τζεδόπουλος, Γ., Λαμπαδά, Δ., Φέρλα, Κ. (2014). Δημόσια ιστορία, σχολείο και παγκόσμιος ιστός. *3ο Πανελλήνιο Εκπαιδευτικό Συνέδριο Ημαθίας*, Νάουσα 4-5-6 Αυγούστου 2014 (σ. 343-353). Πρακτικά.
- Τρακοσοπούλου-Τζήμου, Κ. (1992). Δράμα : Από την Οθωμανική στην Νεοελληνική πόλη. *Α' Επιστημονική Συνάντηση. Η Δράμα και η περιοχή της. Ιστορία και Πολιτισμός. Δράμα 24-25 Νοεμβρίου 1989*, (σ. 297-327). Δράμα : Εκδόσεις ΔΕΚΠΟΤΑ.
- Χατζητρύφωνος, Ε. (1997). Σκέψεις για τη διατήρηση της αρχιτεκτονικής κληρονομιάς μιας κρίσιμης ιστορικής περιόδου στα Βαλκάνια. Στο ΣΙ. Ξυγεί, Ε. Χατζητρύφωνος (Επ.), *Αρχιτεκτονική στα Βαλκάνια 1300-1500 και η διατήρησή της* (σ. 53-68). Θεσσαλονίκη : Αίμος.